

ЧОВЕКЪТ И НЕГОВИЯТ КОСМОС

Георги Цанков

„Само по пътя на разума доведи този многооспорван въпрос до разрешение, тъй както аз те съветвах. Тогава ще ти остане свободата да се отправиш към един път...“

Парменид

„Космосът е едно нищо в сравнение с мене.“

Любен Дилов

Една от предпочитаните книги в моята детска библиотека беше първият фантастичен роман на Любен Дилов „Атомният човек“. Сега си давам сметка, че любопитното хлапе, което поглъщаше в безредие десетки томове, е било привлечено от екзотичния сюжет, от смешната непригодност на странния американец Джими Кук да си намери място сред хората на бъдещето. Навярно съм се възхищавал от тези красиви и умни хора, навярно тайно съм си мечтал да намерят и мене между ледовете и съм си представял колко лесно бих се пригосил аз към техния начин на живот. Ние, хлапетата от петдесетте години, живеехме с голямата мечта за Космоса, всеки втори искаше да стане космонавт, а пък едва ли имаше някой, който да не може да разкаже красива утопия за бъдещето. Затова отдавахме злополучията на Джими Кук единствено на капиталистическата действителност и се гордеехме, че сме готови да се превърнем в хора на бъдещето. А може би децата наистина могат просто и естествено да преминат от настоящето в бъдещето?!

Сега отново прочетох тази книга и виждам колко по-сложен е нейният смисъл, колко тревога и обич към несвършения съвременен човек крие тя. Нека се абстрахираме за миг от класовата принадлежност на главния герой, нека поставим себе си на негово място и веднага ще разберем, че Любен Дилов смело и честно показва колко далече сме все още от това бъдеще, колко много неща не ни достигат и колко измамно е понякога нашето митотворчество. Човекът винаги е мечтал за съвършенство, той винаги е търсел своя идеален образ и в това търсене е разчитал в голяма степен на изкуството. „Красотата ще спаси света“ и „Изкуството ще спаси света“ — това са два варианта на една мечта, два варианта на една преминаваща от век на век оптимистична утопия. Трудно е да се накарат хората да повярват, че само човекът, познаващият своя свят и себе си човек може да спаси света. И именно тази задача е призиванието на нашето общество, в името на този самоопознаващ се, самовъзпитаващ се човек трябва да се търси истината, да се вика тази истина без страх от неприятните

разкрития, без страх от кошмарните нощи насаме със себе си. И затова такава е мисията на голямото изкуство, такъв е кръстът на големия творец-хуманист. Той се рови в дълбините на съвременната психика, търси верните характеристики на бита, социалните движения, интимните сътресения, той прониква в разговорите, в действията, в сънищата и представите, за да стигне до прозрение за диалектическия модел на обществото, за да предвиди пътищата на човешката еволюция. А тази еволюция е немислима без съзнанието за нашата несвършеност, без демитологизацията на усещанията ни, без точната представа за стойността на нашите постижения.

Цялото творчество на Любен Дилов е сложен и неравен път към търсене на отговора на тези мчителни въпроси. И когато говори за бъдещето, той мисли за своя съвременник, за своя ближен — героите в творбите му за бъдещето са хора, заразени от съвременната мисъл, това са мислещите тръстики на нашето време, а авторът проектира в бъдещето и в необятния Космос техните философски, политически, етически, естетически и еротични построения, той пренася настройката върху нова, митологическа база, като по този начин не само отразява съвременния социален живот, а и се бори за неговата активна съзидателна промяна.

Любен Дилов не вярва в творческата сила на утопите, той съществува само в сегашно време и може би това е най-верният път към прогнозиране на бъдещето. Човекът е социално животно и неговата реактивност към социалните промени става основна притегателна точка за писателя психолог и моралист. Човекът, обърнат към времето, човекът в неговата съвкупност от представи за миналото, настоящето и бъдещето, която най-точно отговаря на съвременния мироглед — загадъчната привлекателност на този творчески проблем съпада със задачите на общественото развитие, тя произтича от високата мисия на обществото, в което живеем.

„Литературата е един организъм, който се развива едновременно с организма на нацията — нейните потребности ѝ диктуват общите насоки и дори средствата“ — казва в едно свое интервю Любен Дилов. И добавя: „Главният проблем на прозата ни е да намерим онова равновесие между социология и психология, което със своята истинност да отговаря на мечтите ни за изкуството на социализма“ [1].

Тези разбиращения за литературата и нейната функция в нашето общество определят цялостната линия на развитие в творчеството на белетриста. Някои критици отделят съвременните от фантастичните му творби, но по същество това разделяне означава неразбиране, неспособност за проникване в същината на света, който Дилов създава.

От първите разкази до последния си роман Любен Дилов дискутира проблемите на социалното развитие, той винаги е актуален, винаги е сред онези писатели, които с творчеството си предусещат тенденциите в еволюцията на обществото. Промените в индивидуалната и колективната психика се отразяват веднага върху неговите герои, писателят избягва застиналите, статични характеристики които ги изобразява, то е за да ги противопостави на чувствителните към новото, самоизграждащи се личности.

Критиката се отнесе с пренебрежение към първия роман на твореца „Помня тази пролет“. Писаха, че главният герой, комсомолският секретар Иван Драгнев, е премного идеализиран, че образите са схематични, а ситуацията — тезисни и недостоверни. Мисля, че истината е друга. Тази изповедна книга е особено важна за твореца, защото тук той намира своя бъдещ герой и оттук тръгват нишките, които ще свържат творбите му в сложен, полифоничен размисъл за съвременния свят.

Оживява пред очите ни действителността в едно малко градче, оживяват хората, понесени от вихъра на събитията, и ние ги виждаме вдъхновени и оже-сточени от двете страни на барикадата, виждаме ги пред съдбовния избор на епо-хата. Иван Драгнев е направил вече своя избор, той и неговите другари носят порива на новото, оптимизма на настъпващите дни, но това съвсем не ги прави статични, схематични образи. Комсомолският секретар носи своята сложна драма, носят своите проблеми и останалите герои на романа.

Младият комунист е дълбоко убеден в съдбовното значение на това, което става. Той е готов да се отдаде изцяло на борбата, но готовността без знанието и опита значи малко. Понесени от революционната романтика на времето, младежите-комунисти вярват само в монолитната сила на масата. Героят в техните представи трябва да бъде силен и непоколебим като самата революция. Той трябва да се откаже от личен живот, трябва да потисне всички съмнения и колебания, да бъде безпощаден към класовия враг и не по-малко безпощаден към самия себе си, а това е толкова трудно. Историята се нуждае от Неподкупния Робеспьер, а хората търсят своето — топлина, уют и обич. Може ли да се намери компромисът между тези несъвместими величини, може ли да бъдем човечни и безпощадни едновременно и какъв ще бъде човекът на бъдещето? Отговорът на тези жизнено важни за развитието на новото общество въпроси е в основата на конфликта между героите на романа. Иван Драгнев не може да бъде Робеспьер, той дори не може да бъде положителна личност от позицията на железните хора. Борбата за възпитанието на неговия характер, която избухва между двамата стари комунисти Щерев и Дряновски, е и остра полемика за пътищата, по които трябва да се развива социализмът — едно предчувствие за събитията, които ще определят социалния климат през близките години.

Щерев е човекът с тежката дума, с фанатичната готовност да направи всичко, за да постигне своето, с убеждението, че само твърдият курс ще доведе докрай революционните преобразования. Скоро тежката му масивна фигура ще започне да предизвиква страх у хората. Но Дилов не превръща в тезис ръководителя от годините на култа. Той майсторски предава неговата лична трагедия, открива дълбоко човешките черти, смазвани изкуствено от този искрено верен на партията човек.

Негов антипод е Дряновски — комунистът, изпълнен с априлска хуманност и оптимизъм, човекът, който се бори всички да живеят пълноценно, който е готов да разбере и прости всеки порив на младостта. Дряновски умее да обединява бездънната си вяра с философските и лиричните размисли, да свързва хармонично личното и общественото. Дилов вярва и точно ни внушава, че този герой е изпреварил времето си, той е по-скоро полъхът на утрешния ден, но този полъх докосва душата на Иван Драгнев. Младецът би тръгнал по пътя на Дряновски, осъзнаването на сложността ще бъде дълъг и мъчителен процес, който започва с една внезапно бликнала любов. Тази любов е първият повод за душевна борба у комсомолеца, първото сблъскване между тезиса и реалния живот и в сблъсъка той започва да осъзнава своята сложност.

Но най-интересният за нас герой на романа е приятелят на Иван — Борис Антов. Борис е участвувал в Отечествена война заедно с Иван, дори е спасил от смърт своя приятел. Но възпитан в богато патриархално семейство, той не може да направи леко своя избор. Неговата драма е драмата на интелегента, който трябва да се определи, който трябва да разбере, че времето не търпи неутралните. Борис се страхува да приеме новото, отблъсква го жестокостта на революцията, нейната желязна логика. Любен Дилов не спестява разочарованията и страданията на своя герой, истината за превъзходството на новите отношения се ражда именно в страданието и Борис достига до тази истина, като я приема не само външно, но и философски, той изживява лутанията на мисълта, един-

ствен от героите на романа напуска малкото градче и отива в столицата, в сърцето на събитията, Неговият духовен катарзис е особено важен за автора, защото това е катарзисът на един творец — Борис ще стане писател, за да потърси еквивалента на своя психически живот в магията на словото, за да преоткрие изстраданите пътища, които водят националното съзнание към истината. А Иван ще загине нелепо, за да остане завинаги в душите на живите първият порив на революционната младост, за да не изчезне споменът от времето, когато се наливаха основите, за да не изчезне никога от бъдещите творби на Борис лъчезарната усмивка на оптимизма. Затова и подзаглавието на романа е „Романтична история“, макар че в това определение лесно можем да открием известна ирония. „Толкова време мина и толкова неща се случиха, и толкова се променихме — ще каже Борис, — та понякога ми се струва, че този наш Иван Драгнев изобщо не е съществувал, че ние просто сме си го измислили, за да го тачим и обичаме в спомените си. . . , че в същност може би това сме били самите ние и онова, което е погинало в нас — нашата младост, нашата пролет . . . и е останала само нашата тъга по нея и оная вяра, която ни кара да гледаме с нетърпение времето, идващо към нас . . .“ [2].

В тези думи са заложили проблемите, които ще вълнуват Любен Дилов в бъдещите му творби — за митотворчеството и несъвършенството, за промените в бита и духовността ни, за силата на вярата. С тези проблеми ще се появи неговият Боян Дарев, неизлекувал своите рани, нанесени му от времето на силната, но куха и жестока личност, съмняващ се, лесно възбудим, чувствителен, но жадуващ за събуждането, за априлската пролет. Ще му бъде трудно да изрази радостта си „от бурния и щастлив, но съпроводен с мъчителни душевни прераждания кипнеж“ [3], въпросите, свързани с миналото, все ще търсят отговор и в отговора той ще открие и своята вина, и своята отговорност. Ще си спомни безчовечното изключване на любимото момиче от Комсомола (по внушение на хората Шерев), ще си спомни как се е укорявал, че обича чуждо на идеала на времето момиче, но сега, когато цялото му същество отново ще се ражда за интимен живот, когато ще зрее способността за интензивно вътрешно битие, Дарев бързо ще успее да открие ключовите проблеми на новото време, ще заговори за автоматизацията и за техническия прогрес („та това е главният, ако шеш и филозофски, не само политико-икономически проблем на нашето време“ [4]). Любен Дилов се докосва до проблемите на научно-техническата революция, той е от първите, които откриват този проблем в българската съвременна литература и значението му за развитието на съвременния човек. Нещо повече, творецът поставя пред героя си трудната задача да намери себе си сред скелите и моторите и да потърси път към колективния портрет на работническата класа, на основната класа в новото общество: „Тия хора, толкова еднакви в своите избелели от времето дочени дрехи, са така различни! . . . Да уловиш всичките тия истини, драми и съдби, хитроумно да ги сплетеш като тия скели, да ги изправиш като комините, да ги осветиш като слънцето и да ги покажеш на хората“ [5].

Повестта „Почивката на Боян Дарев“ е писана само четири години след Априлския пленум. Но тя синтезира търсенията на творците от априлското поколение и в същото време предсказва пътищата за развитие на нашата проза. Един критик охарактеризира така главния герой: „рефлектиращ интелгент с подвижна мисъл, с някаква болезнена склонност към разсъждения, но безкрайно пасивен по отношение на действителността, безразличен и непоследователен към постигането на истините, до които стига“ [6]. Отново се получи разминаване между критика и творческо постижение — писателят беше верен на новите тенденции в живота на обществото, а критиката изоставаше, отказваше се да разбере драмата на човека от най-сложното и конфликтно поколение, което изстрада и понесе въпреки раните завоеванията на социалистическата революция. Ге-

роят на прозата се вгълбяваше в себе си, „аз-ът“ изповядваше осъзнатата сложност на съществуването си и се учеше в рамките на един човешки живот да влезе в ритъма на нови, непознати темпове.

Героят на Любен Дилов не би могъл да съществува извън обществото, той винаги е социално мислещ, винаги психиката му се предопределя от неговото битие, от корените му. В разказа „Скици към бъдещ портрет“ творецът изповядва пристрастието си към реализма в изкуството, изповядва верността си към националните реалистични традиции: „Съвременните художници обикновено рисуват портретите върху някакъв най-общ фон — нищо повече от един хармонизиращ или контрастен цвят, несъдържащ психологическа, а чисто живописна идея. Но старите майстори като че ли са били по-правилни, когато са изобразявали във фона на портретите си и градове, и планини, и битки, и бури — всичко, сред което живее и което носи като символи в себе си героят им“ [7]. Любен Дилов точно следва рецептата на старите майстори, за него фонът е от първостепенна важност, фонът, това са корените, вековната наследственост, това е въздухът, сред който дишат героите. Затова и тези герои носят неповторимия национален колорит, затова и когато са изправени пред общочовешки проблеми, те остават българи, остават наши съвременници, затова и промените във „фона“ се отразяват така ярко в психиката им.

Такъв е и Секул Донеv, героят на повестта „Очерк за себе си“. Журналист в столичен вестник, този човек намира призванието си в благородната мисия „да пътувам често и навсякъде из нашата мила татковина, да споделям радостите и грижите на хората, да се боря за правдата им, да утвърждавам хубавото у тях“ [8]. Любен Дилов ни среща с него не по време на пътуванията му из страната, а ни го показва в минутите, когато героят пътува към себе си, когато изповядва своите пристрастия и болки. Донеv е остарелият с няколко години Боян Дарев — също така чувствителен, също така безпощаден в самоанализите си. Неговият обикновен ден е изпълнен с борбеност: срещу бюрократичното мислене, срещу подлостта и оеснафяването, срещу закостенялото съзнание. Той не парадирва със своята нравственост, не я налага позьорски, а просто и човешки страда и се бунтува срещу неправдите, срещу всичко, което задържа развитието на обществото. Убеден е, че „няма открита от човека, полезна за хората истина, която да е останала ненаписана и непубликувана“ [9]. Донеv също е технически мислещ човек, но той е върл противник на стандартизацията. Мечтата на технократите да потиснат индивидуалността и да уеднаквят битово и духовно човечеството в името на хипотетичния полет към Космоса среща острата съпротива на хуманиста. Донеv изрича манифестната фраза „Космосът е едно нищо в сравнение с мене“ и добавя: „Ти и аз строим бъдещето на тази планета, а не Космосът“ [10]. По-късно тези проблеми ще намерят своето развитие във „фантастичните“ творби на Дилов, но жизнено важните въпроси на нашето време вече са поставени. Мястото и ролята на човека в епохата на научно-техническата революция е проблем на съвременността и колкото по-сложен става психическият живот на съвременния човек, толкова по-централен става този проблем. А за да бъде разрешен той, са необходими именно хора като Дарев и Донеv, верни на идеалите на обществото, способни на безпощаден самоанализ и зрели за активно социално действие.

Нови, неочаквани страни в психиката на героя открива Любен Дилов в последната повест от своеобразната трилогия „Тръстиките“. Велизар Ноеv е също творец, също се вълнува от проблемите на научно-техническата епоха. Някога той се е готвил да стане лекар, но от следването му е останало само „парче от кривото стъкло в око̀то“, казано по валерипетровски. Ноеv е по-сложен от своите събратя, той носи много повече конфликти и за читателите е значително по-трудно да приемат за свои неговите истини. Героят е засегнат от „опасностите“ на цивили-

лизацията — отчуждението, усещането за безвремие не са му чужди. Често пъти прикрива своята лесно наранима душевност зад маската на цинизма и в сложността на вътрешния монолог той се самоиронизира, спори със самия себе си, гради и отхвърля взаимно изключващи се хипотези за своята духовна същност. Любен Дилов майсторски следва активната интелектуална мисъл на героя и успява реалистично да предаде всички криволинии и тънкости на свободно течащата, противоречива вътрешна реч. Читателят ще трябва сам да открие акцентите и непреходните истини в откровената, саморазголваща изповед. В една своя статия Наташа Манолова се пита дали е целесъобразно въвеждането в нашата литература на „толкова кристализиран образ на отегчен и самотен интелгент, стигащ в самоанализите си до откровен цинизъм, на един герой, чужд на трезвост и жизнен дух на българина“ и прави следната характеристика на Ноев: „несимпатичен интелгент, самонадеян и надменен, с неприятно високомерие на определен тип интелектуалци, присвоили си по непонятни причини правото да се поставят над останалите“ [11].

Велизар Ноев владее до съвършенство самоиронията. Той безпощадно анатомизира състоянията си — това е човек с остра чувствителност, който бяга от самотата и равнодушието. „Писателят в него постепенно и неволно бе започнал да се бои от някои думи. Сред тях бе и думата любов“ [12]. Става дума за любовта в най-широк смисъл — любовта към хората и идеалите, и, разбира се, не на последно място, любовта към жената.

Героите от повестите на Любен Дилов имат сложен интимен живот. И това е естествено за хората от поколението на твореца, които късно намират време да се вгледат в себе си и да разрешат своите лични проблеми. Така е и с Ноев. На четиридесет години този мъж, талантлив творец, е подгонен от самотата не в социален, а в личен аспект. Той усеща първите тръпки на задаващата се старост, неслучайно толкова често повтаря точната си възраст. В ограничения от повестта отрязък от време Ноев е извън своята социална среда, извън своите служебни и творчески задължения, той обикаля из чужда страна и тази обиколка е също такава пътуване към себе си, както беше делничният ден за Донеv и почивката за Дарев. Героят е наистина сам, изправен дори пред езиковата бариера, сам със своите лични проблеми и страхове. И в тази самота намира начин да се изяви стремежът му към комуникация, към естествени човешки чувства. Връзката с художничката Мария не е случайна, тя става повод за преоценка на духовната същност на героя, на неговата несъвършеност. Той научава много за дълбините на отчаянието, когато едва не потъва сред блатата, а смъртта на изнасиленото по време на войната момиче е потресение, което Ноев напразно се опитва да скрие дори от себе си. В малкото чуждо градче един българин усеща как през сетивата му преминават тежните на света и всички те оставят в психиката му неизличими белези. „Дявол да го време — мисли той, — наричаме се творци, да си творец значи да създаваш нещо ново, а няма по-консервативно в чувствата си същество от нас“ [13].

Любен Дилов не се идентифицира със своите герои, той винаги остава почти незабелязан над тях, макар да не скрива, че техните проблеми са и негови проблеми. Но това са герои на художествената проза, герои убедителни, многопланови, хора от плът и кръв, безсъмнено обичани от своя автор. Дистанцирането от сродни духом герои е трудна творческа задача, с която Дилов се справя успешно. Усложняващото се съзнание на съвременния човек изисква и съответно усложняване на изразните форми. Все по-сложна става образността в творбите на писателя, все по-голяма роля играе в тях асоциативността, но това не значи, че читателят е изправен пред интелектуални ребуси. Следвайки течението на мислите на своите герои, сред индивидуализираните изповеди Дилов улавя новите тенденции в мисловността на обществото. Но той не спира дотук. Иронията е не-

говото скрито оръжие, което носи сериозни творчески резултати. Усещайки вярно моментите на едва забележима митологизация в изповедите на героите, авторът намира начини да ги съпроводи с непрям ироничен коментар. Този коментар може да бъде сюжетен обрат (затъването на Ноев в езерото), а може да се прояви и като реакция на някой от героите (Ноев на шега оставя Мария да мисли, че сърце на български се казва „чарламарла“, а по-късно тя употребява тази дума в момент, когато той наистина мисли за зачестените удари на сърцето). Иронията на Любен Дилов не е носител на отрицание, напротив, тя е израз на оптимистичния светоглед на автора и винаги го спасява от преиграването на ситуацията.

Все по-далеч и по-далеч се опитват да погледнат героите на Любен Дилов, тяхната тревога за настоящето е по същество тревога за пътищата към бъдещето. Историчността в творбите на твореца откриваме във всяко действие, във всяка реплика. Предпоставките за това силно чувство за историчност се крият в биографията на автора. Неговата ранна младост преминава в Германия, Германия на фюрера и спомените от онова страшно време не му дават покой. Берлин, после евакуацията, хората в малкото градче, техните мисли и чувства, бомбардировките, после лагерите за бежанци — това са все неща, които властно направляват мисленето към проблемите за съдбата на цивилизацията, към пътищата, по които върви човечеството. Великолепен е документалният разказ „Избухването на мира“ — за градчето Райхенбах и за неговите жители — хазайката Райхенбах, приятели, който постъпва в Хитлерюгенд, всички тези благовъзпитани, деликатни хора, които всеки ден минават покрай лагера за военнопленници и виждат трагедията на измъчваните там руски войници, тези хора, които с блясък в очите слушат речите на своя фюрер. Когато четях за всичко това, си спомних спокойствието на Томас Мановия Любек и страшните думи на великия хуманист: „Испаднал до жалкото равнище на масите, до равнището на един Хитлер, немският романтизъм изби в истерична варварщина, в някаква опияняваща и трескава надменност и престъпления, които стигат сега до своя ужасен край в една национална катастрофа, в едно физическо и психическо рухване, надминаващо всяка представа . . .“ [14].

Героите на Любен Дилов носят в съзнанието си своята представа за Германия, но Германия не като конкретна даденост, а като символ на това, как заложените в човешката еволюция сили на злото могат в определени социални условия да вземат връх и затова в изповедите като лийтмотив звучи тревогата за съдбата на цивилизацията, а в съвременното общество тази тревога все повече се свързва с проблема за използването на техническия гений, за прилагането на техническите постижения.

Търсейки нови изразни средства, които да му позволяват непреднамерено и убедително да постави тези проблеми в смисловия център на творбите си, Любен Дилов стига до фантастичната форма. Това не означава бягство от ограниченията на социалната и политическа среда, а задълбочаване на нейното изследване. Възможни са различни интерпретации на фантастичната условност, но най-приемлива за мене е митологическата. В есето си, посветено на тетралогията „Йосиф и неговите братя“, Томас Ман обяснява механизмите на появата на мита в творчеството: „Не ще и съмнение, това стигане до митологично-типичното възприемане на нещата е епохален период в живота на писателя, то означава своеобразно повишаване на настройката му като художник, внася нова ведрост в способността му да опознава и да твори, нещо, което, както казах, е свойствено обикновено на една по-късна възраст. Защото в живота на човечеството митологичното е ранна и примитивна форма, в живота на отделния индивид обаче тя вече е късна и зряла“ [15].

В годините на творческата си зрелост Любен Дилов ни поднася философските си размисли за митологичното съзнание на съвременния индивид и изследвайки всестранио гънките на това съзнание, търси двигателните сили на човешкия прогрес и разрушителните сили на реакционността, съпоставя и противопоставя тези сили, за да изгради своята оптимистична, но не и успокоителна теория за бъдещето на човешкия род. Бъдещето в романите и разказите на твореца е съвкупността от представи за него на съвременния човек, т. е. то ни се представя в оная „ранна и примитивна форма“, която може да има съвременникът за онова, което ще бъде след хиляди години и затова представлява висша и зряла форма на мислене на съвременния човек. Научно-техническата революция развива футуристичната мисъл, но тази мисъл отразява страховете и възторзите на човека от времето на ранния етап на тази революция. Затова и не мога да се съглася с определението на някои критици, че Дилов създава научно-фантастичен епос (Елка Константинова, Огнян Сапарев) — по-скоро авторът ни предлага антиепос и епичността в митологичните представи за бъдещето е откровено пародийна.

Най-лесно ще открием пародийността в битовите елементи. Тук са всички изобретени от съвременните писатели научни фантасти атрибути на абсолютния уют. Трябва веднага да се направи уговорката, че това не означава бутафория на бита. Естествен е стремежът на човечеството към удобство, към пълно изчезване на битовите нужди. Но десетките хитроумни изобретения в същото време символизират представата за щастие на средния конформист: всичките тези вагончета-снаряди за мигновено превозване на далечни разстояния, поливизори, кухненски автомати, обслужващи работи и т. н., които правят фантастиката така привлекателна за широките читателски маси, не могат да се превърнат в цел на човешкото съществуване, мечтата да се овладее и цивилизова Космосът не може да измести необходимостта човекът да познае себе си и своя космос. Когато в огромната космическа станция космонавтите се измъчват от носталгия по майката земя и тъжно гледат изкуствените изгледи на гори и езера, които се откриват през прозорците, те си остават същите земни хора със същите земни проблеми, както и отдалечените на хиляди километри от тях обитатели на нашата планета.

Пътниците в Космоса не са нищо друго освен един земен колектив, един микро-модел на човечеството и космическите проблеми вечно ще останат за тях второстепенни. Тяхното зараждащо се общество, притежаващо енциклопедичен колектор, систематизирал знанията от всички отрасли на многовековното човешко познание, ще се развива по старите земни социални образци и сред тях ще възникнат всички проблеми и конфликти, познати от историческия опит на земните общества.

„Човекът никога не ще завладее космическото пространство — казва американският учен и фантаст Артър Кларк. И добавя: „От свят, който е станал много малък, ние ще се пренесем в свят, който винаги ще си остане много голям — в свят, чиито граници винаги ще се отдалечават от нас по-бързо, отколкото ние ще можем да се приближаваме към тях“ [16]. Кларк обосновава своите твърдения с научни данни, той съпоставя разстояния и временни характеристики. Тези твърдения намират друга формулировка в творбите на Любен Дилов: Човек никога няма да познае своя космос — твърди той. Но вечно ще се стреми към самопознание и този вложен в нашите гени стремеж ще обуславя развитието напред, развитие, което ще минава през хилядите неравности на пътя. Това не е сизифовският безсмислен труд, а диалектика на прогреса. Търсейки тайните на Космоса, човечеството ще се изправя пред все нови и нови загадки и така ще оправдава и осмисля своето съществуване.

Романът „Тежестта на скафандъра“ е прелюдия към сложния и многопластов свят на най-голямото произведение на Дилов „Пътят на Икар“. Това е опит да се изведе съвременният човешки разум в полето на една (нека употребим израза на Кант) „практическа философия, за да получи тъкмо тук сведения и указание относно извора на своя принцип и правилното му определение“ [17]. Едно микрообщество от отбрани интелигентни, решителни и красиви мъже лети към първата среща с извънземни същества. Успехът на срещата трябва да потвърди практическата стойност на „различни човешки представи за нравствено-етични категории, като героизъм, вяност, другарство, солидарност, саможертва...“ [18]. Авторът ни предлага най-критичната според съвременните космическо-митологични представи ситуация.

Главният герой, летописецът на експедицията, лекар-психолог не ни е непознат. Неговата чувствителност, реактивност, неговото аналитично виждане на света напомня героите от съвременните повести. Той е най-младият член на експедицията и не познава Земята. Но мисловността му е земна, обществото на кораба-майка го е възпитало по своите човешки закони и представи, а това само увеличава неговата драма, защото в съзнанието му е вложена системата на непознатата планета Земя, откъдето идва неговият род, той най-остро от целия екипаж чувства нуждата от себепознание и най-искрено се съмнява във вековечните истини на човешкото познание.

Човекът търси в Космоса себеподобни, търси извънземно потвърждение на своите истини и мечтае да намери същества, способни на диалог, т. е. приеми и разбиращи земните понятия и представи. В критичната ситуация „челният отряд“ ще вложи в борбата за победа всички достъпни му прийоми, той ще се опита да намери оптималния вариант за сближаване. Но всяка мисъл за срещата, всяко подготвително действие е с двояк смисъл — то отразява натрупания опит и несъвършенствата на този опит. Хората задълбочават себепознанието си, защото в същност те се готвят да срещнат всичко добро и лошо, което представляват. Ако цивилизацията на извънземните жители е в зародиш, те биха подпомогнали нейното развитие и това би ги направило благодетели. Ако тя е напреднала, тогава възможностите са две: да получат знания или да бъдат изправени пред опасността от унищожение. И самият термин „цивилизация“, и възможните варианти са плод на историческия опит на човечеството, когато обмисля реакциите на обитателите на далечната планета, човешкото общество анализира вариантите на своите реакции в миналото и бъдещето, вариантите на човешкия разум. Непознатото може да бъде изучено само с помощта на познати понятия и в крайна сметка то като самостоятелна даденост не интересува никого. Хората търсят непознатото, за да го включат в своя мисловен модел. Така Космосът сам по себе си престава да съществува, за да се изпълни отново със смисъл убеждението на Донов, героя на „Очерк за себе си“: „Космосът е едно нищо в сравнение с мене.“ Космосът е ситуация, повод за вечното пътуване на човека към себе си. В тази ситуация ще кристализират добродетелите и пороците на съвременното човечество, неговите завоевания и несъвършенства. Дори опитите за контакт с извънземните жители космонавтите ще подчинят на най-човешките си представи. Те ще си представят трудния път към общуването като „флирт“ и ще създадат „теория на флирта“. Практиката на флирта ще събуди у тях и вечния стремеж към близкия и ще активизира съпротивителните им сили, но и привличането и отблъскването, „диалектиката на контакта“ довежда до единствено възможния извод, че новооткритият живот не се различава от този на Земята. „Ето ние пропътувахме толкова светлинни години, за да търсим другото, другите, и... намерихме отново същото, същите...“ [19] — не скрива разочарованието си един от героите.

И както и прастарата митология на своите летящи колесници идват първите хора, зараждат се островите, умира най-старият човек и се появяват божествата, така и в новата митология първите хора тръгват в Космоса, заселват го с ракети и орбитални станции, погребват първите космонавти, раждат първите деца и започват да търсят боговете — „търсеното единство между живото и неживото в природата, все още липсващия смисъл на Вселената“ [20]. Плод на съвременното въображение, тази променила виденията на древността митология отразява съвременните проблеми на човечеството — в космическите герои на Дилов се отразява нашият свят и конфликтите между тях са конфликти на днешния ден. Днес повече от всякога човечеството трябва да мисли за своето бъдеще, а не за бъдещето на Космоса, повече от всякога трябва да се бори с несъвършенствата си и да култивира митологичните си представи, за да съгради нов свят, за да достигне до нови тайни на себепознанието.

Техническият век неминуемо променя и обръква всички досегашни представи на хората, неговите трайни знаци и символи водят до създаването на нов модел за прогресивното съзнание и абстрактната хуманност вече не е достатъчна в борбата с ретроградното. На съвременния човек са необходими качества на изследователите на неизвестното, необходима му е висша интелигентност, за да не поведе ближните си към гибел. Такава е голямата тема на романа „Пътят на Икар“, творбата, която спечели на своя автор международна известност и която бих наредил сред най-дълбоките притчи в съвременната българска проза.

Трудно се възприема многопластовата структура на романа. Най-лесно е да се следи безгрижно сюжетът и тогава читателят би имал интригуващо авантюристично четиво за овладяването на Космоса, което увлича със своята динамика и държи в напрежение до последната страница. Изобретателността на Дилов в тази книга просто се развихря, той доказва великолепно познаване на най-съвременните научни теории и сам предлага смели хипотези. Но внушенията на тази книга не са футуристични, сложната символност е подчинена на намерението да се направи философски анализ и синтез на определящите нашата съвременност величини. Екипажът на астероида „Икар“ е микромодел на населението на нашата планета и проблемите, които възникват на огромното космическо тяло, това са проблемите на кипящия съвременен свят — проблемът за властта, за диктатурата и свободата, за отношенията на човека към техникските постижения, конфликтите между поколенията — това са недаващите покой на съвременното съзнание проблеми. А Дилов не забравя и за повторемостта на основните митологични теми, съвременно значи за него общочовешко и неговите герои носят у себе си най-ценните постижения на предавания се и развиващ се от век на век хуманизъм. На Земята астероидът се е наричал „Хидалго“, а превърнат в космически кораб, носи името „Икар“. Храбрият ламаншки рицар, който се е борил срещу вятърните мелници, човекът, който и бит, и руган вървял гордо срещу неправдите, и другият, митическият образ — момчето, което искало да полети и полетяло с направените от баща му крила, но ги изгорило, когато се устремило към Слънцето и паднало отново на Земята — това са двата най-важни символа, подсказващи идеята на твореца. Човечеството винаги ще се стреми срещу неизвестното и колкото повече се увеличават неговите знания, толкова повече ще стават новите неизвестни, но неизвестността няма да спре хората, хидалговците на бъдещето. Те ще искат да полетят и към звездите, но колкото и далеч да стигнат, ще паднат отново на земята, дори и да се изселят завинаги от нея, те ще останат земни жители, които в себепознанието търсят своя космос, тези икаровци на бъдещето.

Неслучайно главният герой на романа е българин — това е още едно напомняне за съвременността на проблемите, които авторът решава, за причастността на всеки член на нашето общество, на нашата нация към големите изисквания

на времето. Сложна символика крие и името на младия психолог — Зенон. Всеки справочник по древногръцка философия ще ни каже, че Зенон от Елея, живял през пети век преди новата ера, осиновен от Парменид, е прочут със своя диалектико-логически метод и с доказателствата, които дава за невъзможността на движението. А ако потърсим и името на Парменид, ще видим, че той е основната фигура на елейската школа и че е нарекъл първата част на своето главно произведение „За природата“: „Пътят на истината“. Пътят на Икар е също път на истината и бащата на космонавта Зенон Балов е идеологическият водач, философът на Икар. И се повежда задочният спор между мислителите на две епохи, между родителите на обективния идеализъм и зрелите защитници на материализма. Това е спорът за пътя на истината, за измамите и прозренията на разума. Зенон не е така спокоен и толкова мъдър, колкото своя баща, но младият човек ще трябва да изстрада истините, в странните му сънища ще се появява Зенон от Елея и ще го пита възможно ли е движението, щом корабът никога няма да достигне до средата на своя път в безкрайната Вселена, ще го изкушава със скептичната си мъдрост. Скептичната мъдрост е необходима на всяка философска система и в процеса на себепознанието Зенон ще успее да я отдели от идеята за непроменливостта на битието и скептичността ще го направи по-човечен и по-прозорлив.

Зенон Балов е най-интересният образ, създаден от Любен Дилов. Той не е тезис, а жизнен и сложен съвременен човек, разкъсан от страсти и колебания, неговата чувствителност го превръща в катализатор на психическите вълнения на обществото, Балов реагира и на доброто, и на злото, той е сякаш олицетворение на будната човешка мисъл, отрицание на философията на статичността. Трагичен е конфликтът на този мислещ и затова съмняващ се хуманист със заключилите в душите си човечността, „уверени в победата, горди и красиви пратеници на човечеството“ [21]. В името на недостижимата цел тези хора са престанали да се самоанализират, престанали са да виждат ясно истинните цели на пътуването към бъдещето. За тях съмняващият се и търсещ Балов носи хромозомата на злото, разрушава монолитността на илюзиите им. Те обсебват властта в ръцете си и с всички средства сестарят да отслабят гражданската активност на икарци, те носят застой и реакционността. Срещу тях започва своя бунт Зенон и неговият бунт е извънредно актуален. Бунт срещу всички форми на философска и нравствена ретроградност, срещу всички умело маскирани лица на реакционността — това е повелята на нашето време, това е основната задача на нашето самопознание. Реакционност не само в сравнително откритите нападения на нашите идеологически врагове, но и реакционност в самите нас — в нашия конформизъм, в нашата технократичност, в упоритостта на всички първични насления в душевността ни.

Любен Дилов ни съветва да не вярваме на прекалените заплахи, които съвременните западни футуролози приписват на техническите постижения. Страхът от техниката е властваща тема в модерната митология. Авторът ни „спасява“ от десетките описания на бунтове на роботите, като измисля четвърти закон на роботехниката към вече широко известните три закона на Азимов. Дилов веднъж завинаги забранява на роботите да се представят за хора и да предизвикват недоразумения, като им нарежда: „Роботите са длъжни винаги да се легитимират като роботи.“ В романа се иронизират и много други представи за бъдещето, пронизират се и извинимите слабости на съвременния човек. Странното мислецо космическо тяло, изпратено неизвестно от кого да привлича любопитството на хората, чудесно умее да се приспособява към човешката психика и да играе на най-тънките струни на нашата психика. То отчита безпогрешно необходимостта от интимна топлина, страха от самотата на човека и с нежен глас примамва устремилите се към неизвестното.

Невъзможно е в рамките на този портрет да се изчерпят проблемите, пред които ни изправя романът. Тук аз само бегло разгледах онези от тях, които доказват остро съвременното виждане на Любен Дилов и смелото му, новаторско насочване към най-горещите точки на вечния спор за съдбата на човешкото общество. С вяра и труд хора и машини ще създават нов свят, нов мит, нова приказка. Но вярата не трябва да се обездвижва, не може да се вярва докрай „в една само приказка“. Най-интелектуалните днес мисли утре ще изглеждат примитивни, защото човекът ще се съмнява, ще търси и ще променя своите митове, и ще прониква все по-дълбоко във Вселената на своята неповторимост. Финалните размисли на Зенон Балов са предсказание за дългия и трълив път, който предстои на човечеството. В тях са вложени трагизмът и оптимизмът на страдащия, но непобедим човек, пращинка сред безкрайната Вселена: „Винаги съм си мислил, че се движим към единство във Вселената, а, изглежда, съм си го представял неправилно. Сега, останал пак сам, ми се струва, че също сме подвластни на силата, наречена слабо взаимодействие, и се разпадаме като ядрата на нестабилните елементи, търсейки без прекъсване своята непостижимо далечна стабилност. За колко милиарди години уранът се превръщаше в успокоено меко олово“ [22].

Нови измерения в изповедта на съвременника внасят и най-добрите разкази на Любен Дилов, събрани най-пълно в сборника „Да нахраниш орела“. В разказите властвува Диловата ирония, в едни от тях тя е топла, интимна, дори тъжна (особено в „Двойната звезда“ — разказ за любовта и самотата, за изпитанията на духовността), но преобладаваща е хапливата ирония. Дилов неведнъж е доказвал, че може да бъде сатиричен, но сатирата в разказите му е безпощадна. „Напред човечество“ е разказ, който напомня пародия на кошмарен сън, сън, в който човечеството търси спасение от комплексите си — хора от чужда цивилизация отвлечат всички луди от Земята. Настъпва всеобща паника, открадната е лудостта, а без нея сякаш Земята остава без едно от своите измерения. Човечеството се сплотява, всички други проблеми остават на заден план — трябва да се спаси и върне лудостта, напред човечество, в първия междупланетен боен полет, в името на светата лудост! Това е призив на писателя-хуманист, сложно зашифровано послание към хората да не се поддават на лудостта, страстно предупреждение за объркаността и несъвършенството на съвременния свят, който започва да забравя кошмарите на последната война и да готви оръжия за нова. Новелата „Педагогическата машина“ пък повежда спор с мечтата на съвременните фантасти и възпитатели — машината за внушаване на знания, която може лесно да се превърне в машина за внушаване на идеи, пръв помощник на военните и политиките в страните на големия бизнес. И всеки разказ, всяка новела не са преднамерена защита на готова теза, в тях светът е все така многосложен, противоречив, все така авторът остава героите си да говорят и не се намесва пряко в техните взаимоотношения. Магията на Дилов е изкуството на подтекста, богатия подтекст, в който съжителствуват иронията и лиричността, митът и реалността, така сложно сплетени, както ще ги открием в коридорите на човешкото съзнание.

Търсенето на нови форми, непрестанното разнообразяване на диалога с читателите предизвика Любен Дилов към нов експеримент — романа „Парадоксът на огледалото“. Художествените търсения на твореца го сродяват с фантастите от т. нар. „нова вълна“, които откровено афишират условността на фантастичния момент в творбите си и със средствата на гротеската шурмуват болезнените проблеми на съвременността. Само инерцията на критическото мислене поддържа класифицирането им към „категорията“ на научните фантасти. Когато се правят статистики и се говори, че в момента най-четената литература в света е научнофантастичната, трябва с болка да се признае, че става дума преди всичко за откровено комерческата, митотворческа в лошия смисъл на думата

фантастика, която представя хората на бъдещето като супермени и поднася ерзац-проблеми за масова консумация. Повече полза има от популяризаторската дейност на фантастите-учени, които развиват техническото мислене на младото поколение. Но сериозната „фантастика“, тази, която води началото си от гени на творци като Едгар По, Мелвил, Бирс и присъствува в творческия свят на Достоевски, Булгаков, Светослав Минков, тази фантастика е трудносмилаема — тя не успокоява, не дразни голото любопитство, а беседва, възпитава, воюва за обогатяването на човешката духовност с оръжията на голямото изкуство. Такава е и фантастиката на Любен Дилов, а възторженият прием на неговите книги сред широките читателски кръгове говори за повишеното интелектуално ниво на съвременния български читател, за постиженията на нашата социалистическа култура. Но това е тема за друг разговор.

Романът „Парадоксът на огледалото“ е първият сполучлив роман-гротеска в българската литература. Авторът ни показва нашия свят през очите на един хуморист — Деян Драмов, и чрез откритията на героя си изследва генезиса на гротесковото мислене. Драмов е натежалият с няколко години Донеф от „Очерк за себе си“ — поуморен от всекидневната среща с човешките недостатъци, поозлобен от своите и на околните несъвършенства, но все така човечен, все така чувствителен и интелигентен. Условността на фантастичното в романа внася една изобретена от чужда цивилизация машина, която има свойството да приема облика и психиката на събеседниците си с цел да ги опознае и да събере сведения за механизмите на душевността им. Тази машина, този „киборг“ дава на всеки от героите възможност да се види отстрани, да види в едър план заложените в гените му недостатъци. Неслучайно романът започва с цитат от Гогол, та именно героите на великия руски писател са най-внушителното постижение на гротеската, именно тези герои, които „обедняват всички пороци и мерзости“, донесоха на Гогол славата на хуманист, на ненадминнат познавач на човешката душа, защото Гоголевата гротеска е пречистваща, смеейки се над себе си, човечеството се задълбочава в себепознанието. Труден е пътят на смеха, на пречистващия смях към душите на хората, защото никой не иска да се види в криво огледало. Жреците на смеха са носители на висшите човешки добродетели и в някакъв смисъл мъченици. Наложителна е съпоставката с разказа „Напред, човечество“. Човечеството милее за лудостта си и този, който дръзва да я посочи открито, да я осмее гневно, носи у себе си нещо от богоборческото начало на Тантал. Любен Дилов смело сравнява хумориста с Тантал и го изправя срещу Прокруст. Оня същия Прокруст, който искал да уеднакви хората и измислил зловещото прокрустово ложе. Такава е позицията на социално активния човек, такава е тежката мисия на твореца в съвременния свят, а това е в същност и мисията на строителите на нашия нов, хуманен свят. В танталови мъки се ражда новото, много и неизброими са все още недостатъците на хората, но обратен път няма.

С цялото си творчество Любен Дилов воюва убедено за великите и хуманни истини на новия свят. Творецът търси и открива нови, прогресивни форми на художествено внушение, за да предизвика тревогата на съвременния читател, за да го развълнува и да събуди неговата социална активност. „Идеята за равенство е единствената божествена идея. Но ти не си помислил едно, чадо: възможно ли е да направиш другите равни, преди да си направил себе си равен на тях?“ [23] — пита художникът и в този отправен към всички нас въпрос е зашифровано неговото послание към нас: във всеки човек е заложен стремежът към самопознание, към самоусъвършенствуване. Навлизайте смело в своя космос и не се плашете пред непознатото, трябва да вървите все нагоре по спиралата, трябва да се научите да побеждавате себе си! „Самоанализът . . . е в повечето случаи вече първата стъпка към вътрешното преобразяване и аз разбрах, че никой не остава напълно такъв, къкъто е бил, след като е почнал да се опознава“ [24] — казва То-

мас Ман. Изправяйки ни пред бездната на нашата душевност, Любен Дилов ни повежда към преобразяването, защото друг път за осъществяване великите идеали на нашето общество няма.

Бележки

1. Сп. Пламък, 1968, кн.17. Разговор на съвременната белетристика, с.58—59.
2. Любен Дилов. Помня тази пролет. С., 1964, с.284—285.
3. Любен Дилов. Тръстиките, повели. Варна, 1968, с.9.
4. Пак там, с.36—37.
5. Пак там, с.39.
6. Симеон Правчанов. За обикновения и за „слабия“ човек и за слабостта на някои автори. — Литературен фронт, бр.13, 25 март 1965, с.2.
7. Любен Дилов. Пътят на верността. С., 1967, с.132.
8. Любен Дилов. Тръстиките, с.102.
9. Пак там, с.144.
10. Пак там, с.154.
11. Наташа Манолова. Еволюцията на един герой. — Пламък, 1969, кн.9, с.62—65.
12. Любен Дилов. Тръстиките, с.175.
13. Пак там, с.266.
14. Томас Ман. Литературна есеистика. Т.І. С., 1975, с.276.
15. Пак там, с.244—245.
16. Артър Кларк. Профили на бъдещето. С., 1968, с.130—131.
17. Имануел Кант. Основи на метафизиката на правите. С., 1974, с.47.
18. В предговора на Елка Константинова към: Любен Дилов. Тежестта на скафандъра, С., 1977, с.10.
19. Любен Дилов. Тежестта на скафандъра, роман, с.119.
20. Пак там, с.181.
21. Любен Дилов. Пътят на Икар, Пловдив, 1974, с.51.
22. Пак там, с.428.
23. Любен Дилов. Парадоксът на огледалото. С., 1976, с.166.
24. Томас Ман. Литературна есеистика. Т.І, с.235.